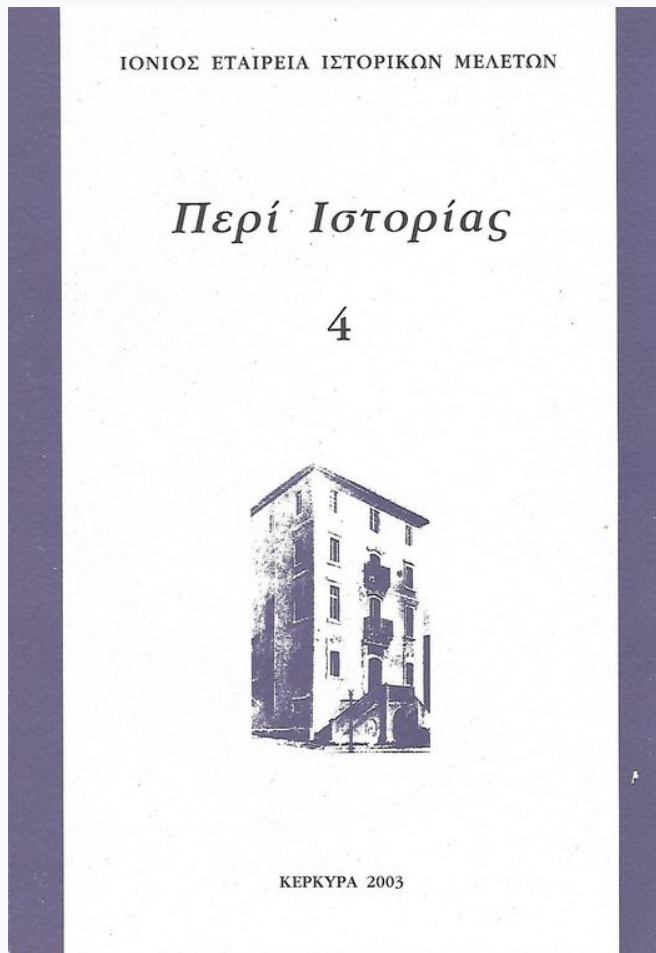

Peri Istorias

Vol 4 (2003)

Το μέγεθος των επτανησιακών νοικοκυριών στις αναγραφές του 18ου και του 19ου αιώνα

Ευτυχία Κοσμάτου

doi: [10.12681/p.i.24814](https://doi.org/10.12681/p.i.24814)

To cite this article:

Κοσμάτου Ε. (2020). Το μέγεθος των επτανησιακών νοικοκυριών στις αναγραφές του 18ου και του 19ου αιώνα. *Peri Istorias*, 4, 65–95. <https://doi.org/10.12681/p.i.24814>

Ο όρος *famiglie* στις αναγραφές του 18ου αιώνα ειδικότερα, υποδηλώνει όλες τις μορφές νοικοκυριών, δηλαδή τα απλά, τα διευρυμένα, τα μικτά νοικοκυριά και τα συστεγαζόμενα πρόσωπα με ή χωρίς δεσμούς, δίχως καμία πρόσθετη διευκρίνιση. Θα πρέπει να επισημανθεί ότι η ύπαρξη πολυμελών νοικοκυριών δεν προϋποθέτει οπωσδήποτε την ύπαρξη διευρυμένων οικογενειακών σχημάτων, όπως και αντίστροφα, η ύπαρξη μικρού μεγέθους νοικοκυριών δεν θα πρέπει να συνδέεται με απλά μονοεστιακά μοντέλα³.

Στο πλαίσιο της ανάλυσής μας, θα αρκεστούμε σε μία «στατική» παρατήρηση του μέσου μεγέθους των νοικοκυριών, δηλαδή του συντελεστού που προκύπτει από το πηλίκο του πληθυσμού με τον αριθμό των νοικοκυριών. Ο δείκτης αυτός δεν οδηγεί σε ασφαλή συμπεράσματα ως προς τη δομή της επτανησιακής οικογένειας. Μία τέτοιου τύπου ανάλυση απαιτεί τη συνεξέταση πολιτισμικών, κοινωνικών και κυρίως δημογραφικών παραμέτρων, όπως είναι η γεννητικότητα, η θνησιμότητα, η γαμπλιότητα. Η προσέγγιση που επιχειρούμε εδώ στοχεύει στην *χρονική καταγραφή των διακυμάνσεων* του δείκτη αυτού, κατά γεωγραφική ζώνη. Οι αναφορές γίνονται σε επίπεδο νησιωτικής μονάδας και σε τοπικό επίπεδο, σύμφωνα με το σχήμα: πόλη, ύπαιθρος, διοικητικές περιφέρειες.

Για να αντλήσουμε πληροφορίες για το μέγεθος των νοικοκυριών χρησιμοποιήσαμε τις αναγραφές των ετών: 1759 για την Κέρκυρα⁴, 1766-1770 για

στ) ακαθόριστης δομής, μέλη των οποίων όμως συνδέονται μεταξύ τους με σχέσεις συγγένειας. Η κυκλική εξέλιξη των νοικοκυριών προϋποθέτει την ύπαρξη σειριακών δεδομένων, ώστε να επιτευχθεί η ταύτιση των μελών κάθε οικογενειακής μονάδας. Με την μέθοδο αυτή αποτυπώνεται η σταδιακή μεταβολή των νοικοκυριών από την κατηγορία των μικτών σε εκείνη των διευρυμένων και τελικά σε απλούστερα σχήματα, μέσα από την διαδοχή των μελών τους στην κορυφή της οικογενειακής ιεραρχίας, θεωρώντας ότι ο κύκλος τους ξαναρχίζει. Επίσης, βλ. P. Laslett, *Family and household as work group and kin group: areas of traditional Europe compared*, *Family forms in historic Europe* (edited by R. Wall), Cambridge 1983, 513-563.

3. P. Laslett, *La famille et le ménage: approches historiques*, ό.π., 857. Ακόμη, βλ. A. Fauve-Chamoux, *Les structures familiales en France aux xvii et xviii siècles*, στο J. Dupâquier (direction): *Histoire de la population française*, τ. 2, Quadrige/P.U.F, 1995, 317-343, εδώ σ. 319.

4. British Library, MS. 17999, *Libro formato da mè Co: Andrea Drosso continente gli Anagrafi o per dir meglio piedeliste per le ville del Capitanato da me sostenuto di Lefchimo e Mezzo non che gli altri due Oros et Agiro e tutti gli Borghi soggetti a quest'Inlità Città di Corfù e sua Giurisdizione (1759)*.

το σύνολο των νησιών⁵, 1780 για την Κεφαλονιά και την Ζάκυνθο⁶, 1781 για την Κέρκυρα και τους Παξούς⁷, 1788 και 1824 για την Λευκάδα⁸, 1788 για την Ιθάκη⁹, οκτώ αναγραφές των ετών 1721-1822 για τα Κύθηρα¹⁰, καθώς και την απογραφή του 1870 που πραγματοποιήθηκε στο σύνολο της ελληνικής επικράτειας¹¹. Η τελευταία αυτή απογραφή αποτελεί και οριακό σημείο αναφοράς ως προς το μέγεθος της οικογένειας το 19ο αιώνα. Στριχθήκαμε ακόμη σε δύο καταγραφές υπό μορφή ονομαστικής λίστας του πληθυσμού της πόλης της Κέρκυρας για τα έτη 1827 και 1831¹² και τις αναγραφές των ετών 1810 και του 1823 για την Κεφαλονιά¹³ και τη Ζάκυνθο¹⁴.

5. Archivio di Stato di Venezia (στο εξής= A.S.V.), A.5.VI - *Anagrafi di tutto lo stato della Serenissima Repubblica di Venezia, commandata dall'Eccmo Senato co' suoi decreti ed eseguita dal Magistrato Eccellentissimo de' Signori Deputati ed Aggiunti sopra la provision del danaro*, (divisa in 5 volumi), Stamperia Ducale di Venezia per li figliuoli del qu. Z. Antonio Pinelli, anno 1768, vol. I.

6. A.S.V, A.5, I-X, 36, *Anagrafi di tutto lo stato della Serenissima Repubblica di Venezia, commandata dall'Eccmo Senato co' suoi decreti ed eseguita dal Magistrato Eccellentissimo de' Signori Deputati ed Aggiunti sopra la provision del danaro*, (divisa in 5 volumi), Stamperia Ducale di Venezia per li figliuoli del qu. Z. Antonio Pinelli, anno 1780, vol. I. Η ίδια αναγραφή περιέχει πληθυσμιακούς πίνακες για την Λευκάδα όπου καταγράφονται επαγγελματικές ομάδες, συνοπτικό πίνακα του πληθυσμού της Κέρκυρας και την αναγραφή των Κυθήρων που περιλαμβάνεται στην έκδοση του 1768, βλ. *Anagrafi di tutto lo stato della Serenissima (1766-1770)*, ό.π., 450-454.

7. Γ.Α.Κ - Α.Ν.Κ, *Ενετική Διοίκηση*, Φ. 461. Η αναγραφή της Κέρκυρας είναι ελλιπής. Δεν περιλαμβάνονται σε αυτή ο πληθυσμός της πόλης και μέρος του πληθυσμού της υπαίθρου.

8. Γ.Α.Κ, Αρχείο Νομού Λευκάδας, α) *Anagrafi della Città ed Isola di Santa Maura* seguita li 13 Gennaro 1788 S.V., β) κατάλογος Γ. Παρίση, αρχειοθήκη Α, φακ. 43 (πρώην 32): *Quadro Generale dell'abitato della Città ed Isola di Santa Maura (1824)*. Πληθυσμιακά στοιχεία για την Λευκάδα με βάση τις αναγραφές των ετών 1760, 1788 και 1824 έχει δημοσιεύσει η ιστορικός Σεβαστή Λάζαρη. Βλ. Σ. Λάζαρη, Δημογραφικές πληροφορίες για τη Λευκάδα (1760, 1788, 1824), *Πρακτικά Δ' Συνεδρίου Επανησιακού Πολιτισμού (Λευκάδα, 8-12 Σεπτεμβρίου 1993)*, Αθήνα 1996, 211-255.

9. A.S.V, *Deputati ed aggiunti alla provision del denaro pubblico*, φακ. 212 (*Anagrafi 1788*).

10. Γ.Α.Κ., Αρχείο Κυθήρων, ό.π., βλέπε επίσης την απογραφή του έτους 1822 (409/5, *Registro Abitanti, Proprietari e Forestieri, Polizia Esecutiva*).

11. *Στατιστική της Ελλάδας: Πληθυσμός 1870*, Αθήνα (Εθνικό Τυπογραφείο) 1872.

12. Γ.Α.Κ., Α.Ν.Κ, *Ιόνιο Κράτος*, Φ. 76 (1827), φ. 157 (1831).

13. British Library, MS 20187, vol. 2 (1810-1811), *Scoglio Statistico dell'Isola di Cefalonia ed osservazioni relative, compilato nell'anno 1810*, φ. 70r-75r και επίσης *Statistical tables of the island of Cefalonia; composed by the municipal officers in the year 1823*. C. J. Napier: *Memoir on the roads of Cefalonia*, Αθήνα 1977, 93-106.

14. Γ.Α.Κ, Α.Ν.Κ, *Εκτελεστική Αστυνομία*, Φ. 22 (24, 23): *Trassunto dell'Anagrafi dell'*

Τα μεθοδολογικά ζητήματα που προκύπτουν από την ανάλυση των στατιστικών του επανησιακού πληθυσμού σχετίζονται με τις υποκαταγραφές των οικογενειών καθώς και ορισμένων ομάδων του πληθυσμού στη διάρκεια του 18ου αιώνα κυρίως. Δεδομένου ότι οι αναγραφές προορίζονταν για χρήση των οικονομικών και στρατιωτικών υπηρεσιών των νησιών, παραλείπονταν ή καταγράφονταν πλημμελώς άτομα μη υποκείμενα σε φορολογία, μη ικανοί προς στράτευση, γυναίκες κλ.π¹⁵. Η αναγραφή των ετών 1766-1770 παρουσιάζει κενά ως προς την καταγραφή των οικογενειών της Λευκάδας και της Κεφαλονιάς, ενώ έχουν παραλειφθεί αρκετοί οικισμοί του τελευταίου νησιού. Παρόμοια προβλήματα παρουσιάζονται και στην αναγραφή της Κέρκυρας και των Παξών για το έτος 1781.

Θα ήταν απλουστευτικό να χρησιμοποιηθεί αποκλειστικά και μόνο το μέσο μέγεθος των νοικοκυριών για την ανάλυση της κοινωνικής διάρθρωσης στα νησιά. Ωστόσο, μέσω αυτού του μεγέθους είναι δυνατό να εντοπισθούν κάποιες τάσεις για τα οικογενειακά σχήματα σε αντιστοιχία με την κοινωνική ομάδα στην οποία εντάσσονται.

Οι κατανομές του πληθυσμού της Κέρκυρας των ετών 1759 και εκείνες της Κεφαλονιάς των ετών 1766-1780 επιτρέπουν τον προσδιορισμό του οικογενειακού συντελεστή με βάση την κοινωνική τάξη και το θρήσκευμα.

Σύμφωνα με την απογραφή του 1759, η ολιγάριθμη κοινότητα των ευγενών ρωμαιοκαθολικών της πόλης της Κέρκυρας εμφανίζει συντελεστή ίσο με 5,92 μέλη ανά οικογένεια, ενώ τα νοικοκυριά των ορθόδοξων ευγενών υπερέρχουν αριθμητικά αποτελούμενα κατά μέσο όρο από 6,35 μέλη. Το μέγεθος των «υπόλοιπων» ρωμαιοκαθολικών νοικοκυριών της πόλης –έτσι χαρακτηρίζονται στην αναγραφή οι μη ευγενείς οικογένειες– είναι της τάξης του 3,65 και αποτελεί τον χαμηλότερο οικογενειακό συντελεστή στην πόλη.

Διερευνώντας τις ηλικιακές κατανομές αυτής της ομάδας, διαπιστώνουμε ότι η τάση αυτή δεν αντανακλά δημογραφική γήρανση. Ο νεανικός πληθυσμός, δηλαδή τα αγόρια και τα κορίτσια ηλικίας έως 15 ετών,

Isola di Zante, Luglio 1823.

15. Σ. Βλασσόπουλου, Στατιστικά και Ιστορικά περί Κερκύρας ειδήσεις, *Κερκυραϊκά Χρονικά* 21 (1977), 1-128, εδώ σ. 33. Το θέμα των υποκαταγραφών του πληθυσμού θίγεται από τον Κερκυραίο χρονικογράφο και Σύνδικο της κοινότητας Σ. Βλασσόπουλο. Ο ίδιος, αναφερόμενος στην αναγραφή που έγινε το 1803, με αφορμή την επιβολή ενός φόρου, σημειώνει ότι δεν απογράφηκαν οι κάτοικοι ορισμένων μικρών χωριών οι οποίοι θεωρήθηκαν άποροι και συνεπώς απαλλάχθηκαν της φορολογίας.

αντιπροσωπεύουν το 35% και ο ενεργός ανδρικός πληθυσμός το 31% περίπου του συνολικού πληθυσμού¹⁶.

Τα νοικοκυριά των *benestanti* και της κατώτερης τάξης (*plebe*) που ανήκουν στο ορθόδοξο δόγμα αριθμούν λιγότερα μέλη από αυτά των ομόδοξων τους ευγενών αλλά υπερέρχουν εκείνων των υπόλοιπων καθολικών. Αντίθετα το μέγεθος των εβραϊκών οικογενειών είναι υψηλότερο από το μέσο όρο της πόλης στο δεύτερο μισό του 18ου αιώνα (πίνακες 1,3).

Πίνακας 1			
Πόλη της Κέρκυρας (1759)			
	Πληθυσμός	οικογένειες	μέσο μέγεθος νοικοκυριών
ρωμαιοκαθολικοί <i>nobili</i>	154	26	5,92
υπόλοιποι ρωμαιοκαθολικοί	1056	289	3,65
Σύνολο ρωμαιοκαθολικών	1210	315	3,84
ορθόδοξοι <i>nobili</i>	730	115	6,35
ορθόδοξοι χωρίς άλλη ένδειξη	99	15	6,60
Σύνολο ορθοδόξων	829	130	6,37
<i>Benestanti</i> ορθόδοξοι	1774	376	4,72
<i>Plebe</i> ορθόδοξοι	3337	781	4,27
Εβραίοι	1159	212	5,47
Σύνολο	8309	1814	4,58

Στις αναγραφές της Κεφαλονιάς των ετών 1766 και 1780 βρίσκουμε επίσης κατηγοριοποιήσεις του πληθυσμού με κοινωνικά κριτήρια. Οι οικογένειες απογράφονται σε δύο κατηγορίες: τις *αστικές*¹⁷ και τις *λαϊκές*. Το ίδιο κριτήριο ακολουθείται και για την κατανομή του πληθυσμού.

Οι σοβαρές αποκλίσεις των μέγιστων και ελάχιστων τιμών του συντελεστή ανάμεσα στις δύο αναγραφές είναι ενδεικτικές της έλλειψης αξιο-

16. Ε. Κοσμάτου: *La population des Iles Ioniennes (XVIIIème-XIXème siècle)*, ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Paris I-Panthéon-Sorbonne, τ. 1-3. Παρίσι 2000, εδώ τ. 2, 449-450.

17. Η ερμηνεία του όρου *famiglie cittadine* αποδίδεται ελεύθερα εδώ με τον όρο *αστικές οικογένειες*. Σε ό,τι αφορά στην βενετική κοινωνία, ο όρος *cittadino* (αστός) αποδόθηκε στην τάξη που ακολουθούσε στην ιεραρχία αυτή των ευγενών. Η χρήση του όρου αυτού στα Επτάνησα απέκτησε ειδική σημασία και ταυτίστηκε με τον όρο *nobile* (ευγενής). Το σώμα των *cittadini*, όσον αφορά την περίπτωση της Κέρκυρας, αποτέλεσε μία μη αμιγή τάξη τα

πιστίας, της πρώτης κυρίως. Το σοβαρότερο μειονέκτημα της πηγής αυτής είναι η παράλειψη του πληθυσμού δύο διοικητικών περιφερειών, αυτών της Πάλης και της Σάμης, όπως και του πληθυσμού της πρωτεύουσας του νησιού¹⁸. Σε ορισμένα διαμερίσματα του νησιού και ειδικότερα στους πλέον αραιοκατοικημένους οικισμούς είναι εμφανής η υποκαταγραφή των οικογενειών.

Πίνακας 2						
Μέγεθος νοικοκυριών – Κεφαλονιά και Ιθάκη (1766-1780)						
1766			1780			
Νησιά/ Διοικητικές περιφέρειες	αστικές οικογένειες	λαϊκές οικογένειες ¹	λαϊκές οικογένειες ²	αστικές οικογένειες	λαϊκές οικογένειες ¹	λαϊκές οικογένειες ²
ΚΕΦΑΛΟΝΙΑ						
Αργοστόλι				5,14	3,25	4,72
Ληξούρι και Κατώη				5,87	3,91	5,58
Ανωή				7,66	3,53	5,27
Κατελιός	5,50	22,17	24,67	3	4,94	6,91
Ελειός	9,50	10,78	11,88	5,97	4,14	6,11
Έρισσος	4,27	4,40	5,34	4,53	3,52	4,94
Εικοσιμία	12,50	34,40	42,53	8	4,26	6,36
Λιβαθώς	39,49	10,56	17,27	7,14	4,11	8,31
Ομαλά	5,49	6,07	7,18	7,60	4,63	6,72

μέλη της οποίας διαβαθμίζονταν στο εσωτερικό της με βάση κοινωνικά κριτήρια, βλ. Ν. Καραπιδάκης, Η κερκυραϊκή ευγένεια των αρχών του 17^{ου} αιώνα, *Τα Ιστορικά* 3 (Μάιος 1985), 95-124, εδώ σ. 100-102. Στην Κεφαλονιά ο όρος χρησιμοποιήθηκε αυθαίρετα, χαρακτηρίζοντας την τοπική ελίτ της οποίας οι εκπρόσωποι δεν πληρούσαν συχνά τις ανάλογες νομικές και κοινωνικές προϋποθέσεις.

18. Η αναγραφή αυτή στηρίχθηκε πιθανότατα σε παλαιότερο πίνακα του πληθυσμού (*riedelista*) του 1760 που πραγματοποιήθηκε κατά τη διάρκεια της θητείας του Γενικού Προβλεπτή Francesco Grimani. Ο ίδιος αναφέρει στην έκθεση του που υπέβαλε μετά το τέλος της θητείας του προς την βενετική Γερουσία ότι ο συγκεκριμένος πίνακας πληθυσμού περιελάμβανε τον πληθυσμό σαράντα τεσσάρων μόνο οικισμών του νησιού και ότι θα έπρεπε να συμπληρωθεί με τις αναγραφές των υπόλοιπων χωριών και κυρίως των πόλεων και των φρουριών του νησιού. Στην αναγραφή του 1766 όμως απαριθμείται ο πληθυσμός εκατόν δέκα οικισμών του νησιού, βλ. F. Grimani: *Relazioni storico-politiche delle isole del mare Ionio suddite della Serenissima Repubblica di Venezia*, Venezia 1856, 19-40, εδώ σ. 39.

Πύλαρος	4,09	4,62	5,95	5,69	3,37	4,89
Πυργί	6,08	4,83	5,86	6,79	3,22	4,90
Ποταμιάνα	7,68	4,87	6,15	4,13	2,72	4,05
Ράκλι				5,51	4,88	6,97
Σάμπ				7,20	3,97	5,76
Σκάλα	6,65	2,97	5,15	5,22	3,35	4,22
Ταλαμαίς	4,48	5,52	7,97	4,35	3,87	5,19
Θννέα	3,59	4,14	5,13	5,42	4,01	5,43
Suburbio-χωριά	64,00	32	36,50	5,48	4,58	5,13
Σύνολο νησιού	12,37	5,55	7,04	6,23	3,68	5,35
μέγιστη τιμή	64	34,40	42,53	8	4,94	8,31
ελάχιστη τιμή	3,59	2,97	5,13	3	3,25	4,05
					1788	
				αστικές οικογένειες	λαϊκές οικογένειες	Σύνολο Οικογενειών
ΙΘΑΚΗ³				7,08	6,92	7

- 1: στο συνολικό πληθυσμό έχει συμπεριληφθεί ο κλήρος αλλά όχι ο ανδρικός πληθυσμός που είχε καταμετρηθεί ως *altri ordini* και ο οποίος δεν κατατάσσεται από τους απογραφείς με κριτήρια την ηλικία και το φύλο.
- 2: στο συνολικό πληθυσμό έχει συμπεριληφθεί και ο ανδρικός πληθυσμός που είχε καταχωρηθεί ως *altri ordini*, καθώς και οι ιερείς.
- 3: οι εκτιμήσεις των μεγεθών βασίζονται στην αναγραφή του 1788 και στα μεγέθη τριών μόνο οικισμών των οποίων ο αριθμός των οικογενειών μας είναι γνωστός. Βλ. A.S.V, *Deputati ed aggiunti alla provision del denaro pubblico*, Φ. 212 (Anagrafi 1788).

Ανεξάρτητα από το βαθμό ακρίβειας των επιμέρους στοιχείων, οι συγκεκριμένες πληθυσμιακές καταγραφές αποτυπώνουν τάσεις του οικογενειακού συντελεστή, οι οποίες εμφανίζουν διάρκεια στο χρόνο.

Το μέσο μέγεθος των νοικοκυριών εμφανίζεται και στην περίπτωση της Κεφαλονιάς υψηλότερο στις αστικές οικογένειες και χαμηλότερο στις λαϊκές τάξεις και στις δύο στατιστικές. Οι αστικές οικογένειες εμφανίζουν συντελεστές εξαιρετικά υψηλούς (12,37 το 1766 και 6,23 το 1780), οι οποίοι υπερέχουν σαφώς αυτών των λαϊκών οικογενειών. Αντιπαραβάλλοντας σε αυτά τα δεδομένα τον μέτριο οικογενειακό συντελεστή των λαϊκών οικογενειών (*plebe*) της πόλης της Κέρκυρας, παρατηρούμε ότι τα μικρότερα νοικοκυριά συναντώνται στα χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα.

Στον αντίποδα των μεγεθών της Κεφαλονιάς, οι συντελεστές των ασι-

κών και λαϊκών οικογενειών της Ιθάκης ελάχιστα αποκλίνουν μεταξύ τους, είναι δε από τους υψηλότερους της περιόδου αυτής στο σύνολο των νησιών. Θα πρέπει να σημειωθεί όμως ότι στην αναγραφή αυτή καταγράφονται οι οικογένειες τριών μόνο οικισμών και συνεπώς δεν είναι δυνατόν να προσεγγίσουμε με ακρίβεια τον συνολικό οικογενειακό συντελεστή.

Το φαινόμενο των πολυμελών νοικοκυριών της ελίτ των τοπικών κοινωνιών προσομοιάζει ουσιαστικά στο ευρωπαϊκό μοντέλο, σύμφωνα με το οποίο το μέγεθος των νοικοκυριών μεταβάλλεται ανάλογα με την κοινωνική ομάδα στην οποία ανήκουν. Οι κοινωνικά και οικονομικά ισχυρές οικογένειες περιβάλλονταν από υπηρετικό προσωπικό και εργάτες που απασχολούνταν στις αγροτικές, οικιακές και γραφικές εργασίες στο πλαίσιο των οικονομικών δραστηριοτήτων του οίκου¹⁹. Θα προσθέταμε και άλλη μία παράμετρο στην περίπτωση της Επτανήσου, αυτή των εθίμων της ισομοιρίας των αρρένων στην εξ αδιαθέτου κληρονομική διαδοχή ή της *αδελφικής κοινωνίας* με συγκυριότητα των αδελφών στην ακίνητη πατρική περιουσία που ευνοούσαν τη συστέγαση αδελφών, συμβάλλοντας έτσι στην δημιουργία διευρυμένων νοικοκυριών²⁰.

Η γεωγραφική κατανομή των οικογενειακών συντελεστών της Κέρκυρας παρουσιάζει μία σχετική χρονική συνέχεια. Οι οικογένειες της πόλης έχουν λιγότερα μέλη από εκείνες της υπαίθρου. Το μέσο μέγεθος των νοικοκυριών της πόλης δεν υπερβαίνει τα 4,5 άτομα, με εξαίρεση την αναγραφή του 1759. Στην διάρκεια των ετών 1827-1831 τα νοικοκυριά της πόλης μετρούν μόλις 4 μέλη. Στην πτωτική πορεία του δείκτη συνέβαλε και το μικρό μέγεθος των νοικοκυριών των μεταναστών.

Ο οικογενειακός συντελεστής που υπολογίσαμε για τις εβραϊκές οικογένειες της Κέρκυρας με βάση τις απογραφές του 1759 και του 1766 ανέρχεται

19. A. Burguière, Une géographie des formes familiales, στο A. Burguière, C. Klapisch-Zuber, M. Segalen, F. Zonabend (direction), *Histoire de la famille*, vol. 3 (Le choc des modernités), Paris 1986, 25-28 και κυρίως, σ. 36. Επίσης, βλ. D. Herlihy, C. Klapisch-Zuber, *Les Toscans et leurs familles: une étude de catasto florentino de 1427*, Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales, Paris 1978, 470-479. Οι συγγραφείς έδειξαν ότι στην περίπτωση της Τοσκάνης τα νοικοκυριά που αποτελούνταν από περισσότερα από πέντε ή έξι μέλη ανήκαν σε οικογένειες υψηλόβαθμων αξιωματούχων και ευκατάστατων επαγγελματιών.

20. D. Manin: *Περί της αστικής, εμπορικής και ποινικής των Ενετών νομοθεσίας* (μετ. Μ. Στ. Ιδρωμένου), Κέρκυρα 1889, 49-55, 65-66.

ται περίπου στο 5,5. Η αναγραφή του 1781 δίνει υψηλότερο συντελεστή (6,32 άτομα ανά οικογένεια), ενώ ταυτόχρονα η αναλογία ανδρικού-γυναικείου πληθυσμού δείχνει αυξητική τάση υπέρ του δεύτερου (πίνακας 3).

Τα νοικοκυριά της υπαίθρου διατηρούν σταθερά αριθμητική υπεροχή έναντι αυτών της πόλης. Η επαρχία Όρους και Γύρου στο βόρειο τμήμα του νησιού εμφανίζει το υψηλότερο οικογενειακό μέγεθος του νησιού καθ' όλη την περίοδο, με εξαίρεση το έτος 1781 κατά το οποίο υπερτερούν σε μέγεθος τα νοικοκυριά της περιοχής της Μέσης και Λευκίμμης. Τα αποτελέσματα που προκύπτουν από την επεξεργασία της τελευταίας αναγραφής δεν είναι ακριβή σε ό,τι αφορά την περιφέρεια αυτή, καθώς έχει παραλειφθεί μεγάλος αριθμός σημαντικών οικισμών. Ένα ακόμη σημείο αιχμής στις πληθυσμιακές κατανομές της Μέσης και της Λευκίμμης είναι και ο βαθμός ακρίβειάς τους ως προς τις καταγραφές του γυναικείου πληθυσμού. Ο υψηλός δείκτης αρσενικότητας (πίνακας 3) οφείλεται πιθανά σε παράλειψη τμήματος του γυναικείου πληθυσμού η οποία επηρεάζει έμμεσα και το μέσο μέγεθος των νοικοκυριών.

Αντίθετα, ο οικογενειακός συντελεστής της περιφέρειας Όρους και Γύρου εμφανίζει σταθερότητα κατά την περίοδο 1766-1870 με ασήματες αποκλίσεις (4,88-4,64).

Πίνακας 3					
Μέγεθος των νοικοκυριών – Κέρκυρα και Παξοί (1759-1831)					
		Δείκτες που αναφέρονται στο σύνολο των οικογενειών των νησιών		Δείκτες που αναφέρονται στις ισραηλιτικές οικογένειες της Κέρκυρας	
έτη		μέσο μέγεθος νοικοκυριών	σχέση αρσενικότητας	μέσο μέγεθος νοικοκυριών	σχέση αρσενικότητας
1759 ΚΕΡΚΥΡΑ		4,89	125		
	Πόλη	4,58	113	5,47	111
	Προάστεια	4,59	120		
	Μέση και Λευκίμμη	4,88	136		
	Όρος και Γύρος	5,42	121		
	σύνολο υπαίθρου	5,07	130		
	ελάχιστη τιμή	3,18			
	μέγιστη τιμή	18,80			

ΠΑΞΟΙ	5,05	(204)		
1766 ΚΕΡΚΥΡΑ¹	4,59 (4,72)	118		
Πόλη ¹	3,95 (4,61)	117	5,52	113
Προάστεια	4,59	120		
Μέση και Λευκίμμη	4,72	126		
Όρος και Γύρος	4,88	118		
σύνολο υπαίθρου	4,78	118		
ελάχιστη τιμή	2,14			
μέγιστη τιμή	8,48			
ΠΑΞΟΙ	4,95	(202)		
1781² ΚΕΡΚΥΡΑ				
Πόλη			6,32	109
Προάστεια	4,22	119		
Μέση και Λευκίμμη	5,12	130		
Όρος και Γύρος	4,63	114		
σύνολο υπαίθρου	4,90	123		
ελάχιστη τιμή	2,85			
μέγιστη τιμή	24,71			
ΠΑΞΟΙ	-	85		
1827³ ΚΕΡΚΥΡΑ- πόλη	4,07	120		
Αυτόχθονες	4,51	111		
Ξένοι	3,46	139		
1831 ΚΕΡΚΥΡΑ- πόλη	4,19	115	4,79	105
Αυτόχθονες	4,24	107		
Ξένοι	4,04	141		

- 1: ο οικογενειακός συντελεστής της πόλης ανέρχεται στο 4,61 αν συνυπολογίσουμε και τον εβραϊκό πληθυσμό ο οποίος δεν συμπεριλαμβάνεται πιθανότατα στην ομαδοποίηση κατά φύλο και ηλικία.
- 2: δεν περιλαμβάνεται στην αναγραφή το σύνολο του πληθυσμού της πόλης. Επίσης έχουν παραλειφθεί αρκετοί οικισμοί της υπαίθρου.
- 3: η αναγραφή αναφέρεται σε δείγμα ίσο με το 1/3 περίπου του πληθυσμού της πόλης.

Το μέσο μέγεθος των νοικοκυριών των Παξών κυμαίνεται περίπου στα πέντε άτομα, στις απογραφές του 1759 και του 1766. Ας σημειωθεί ότι στην αναγραφή του 1781 ο γυναικείος πληθυσμός του νησιού εμφανίζεται να υπερτερεί κατά πολύ του ανδρικού, ο συνολικός δε πληθυσμός να είναι διπλάσιος αυτού της αναγραφής του 1766. Η καταγραφή των οικογενειών σε σχέση με τον αριθμό των κατοίκων του νησιού παρουσιάζεται δυσανάλογη. Είναι προφανές ότι οι αρχές του νησιού δεν κατα-

γράφουν οικογένειες αλλά συναθροίσεις ατόμων. Η υπόθεση ότι η στατιστική αυτή αποτυπώνει ίσως ένα αριθμό μεταναστών που εγκαταστάθηκαν προσωρινά στο νησί είναι βάσιμη, αν ληφθεί υπόψη ότι σε μεταγενέστερες απογραφές ο πληθυσμός του νησιού επανέρχεται στα επίπεδα των ετών 1759-1766.

Οι δείκτες που αναφέρονται σε επιμέρους διοικητικές περιφέρειες της Κεφαλονιάς κατά τον 18ο αιώνα ανήκουν στους υψηλότερους των νησιών. Ειδικότερα η αναγραφή του 1766 προβληματίζει για το αν τελικά καταμετρώνται νοικοκυριά ή σπίτια, καθώς τα μεγέθη που προκύπτουν για ορισμένους οικισμούς που συμπεριλαμβάνονται στην στατιστική αυτή, δεν είναι αποτέλεσμα συνηθισμένων παραλήψεων.

Στο σύνολο του νησιού υπολογίσαμε 6,83 μέλη κατά νοικοκυριό για το 1766 και 4,39 για το 1780. Τα μεγέθη αυτά διογκώνονται αν προσμετρηθούν ο αγγαρικός πληθυσμός, οι στρατεύσιμοι και οι ναυτικοί, οι οποίοι εγγράφονται σε ειδική κατηγορία με την ένδειξη *altri ordini* και δεν είναι σαφές αν είχαν ήδη συμπεριληφθεί στην καταγραφή του πληθυσμού κατά οικογένειες.

Μία δεύτερη εκτίμηση του δείκτη -συμπεριλαμβανομένων και των ειδικών κατηγοριών πληθυσμού- δίνει μεγέθη με απόκλιση μεγαλύτερη της μονάδας και για τις δύο αναγραφές. Ελέγχοντας παράλληλα τη σχέση ανδρικού-γυναικείου πληθυσμού ως ποσοστό επί % (σχέση αρσενικότητας) παρατηρούμε ότι η προσθήκη του ενεργού πληθυσμού αυξάνει υπερβολικά την αναλογία υπέρ του ανδρικού πληθυσμού (για το 1766 υπολογίσαμε σε 148 άνδρες προς 100 γυναίκες). Η υποκαταγραφή του γυναικείου πληθυσμού δεν εξηγεί επαρκώς την ανισότητα αυτή. Έτσι το πιθανότερο είναι ότι οι απογραφείς είχαν συμπεριλάβει τις ομάδες αυτές στην ταξινόμηση κατά φύλο και ηλικία.

Στην αναγραφή του 1780, το μέσο συνολικό μέγεθος των νοικοκυριών -μη συμπεριλαμβανομένων των *altri ordini*- εμφανίζεται μειωμένο (4,39) σε σχέση με την προηγούμενη αναγραφή. Ελέγχοντας πάλι την ορθότητα των στοιχείων μέσω της σχέσης αρσενικότητας, διαπιστώνουμε ασυνήθιστη αριθμητική υπεροχή του γυναικείου πληθυσμού (88 άνδρες προς 100 γυναίκες), αν δεν προσμετρηθεί η κατηγορία *altri ordini*, και αντίστροφα υψηλούς δείκτες, αν προστεθεί η κατηγορία αυτή στον ανδρικό πληθυσμό.

Αν δεχθούμε τον χαμηλότερο οικογενειακό συντελεστή, θα πρέπει να συ-

μπεράνουμε ότι έχουν προηγηθεί συμβάντα που επέδρασαν καταλυτικά στο μέγεθος του ανδρικού πληθυσμού (όπως είναι οι μεταναστευτικές κινήσεις). Μία άλλη, όχι λιγότερο πιθανή, εκδοχή είναι η κατά περίπτωση ενσωμάτωση της πληθυσμιακής αυτής ομάδας στο συνολικό ανδρικό πληθυσμό.

Η περιοχή με τον υψηλότερο οικογενειακό συντελεστή κατά τον 18ο αιώνα είναι αυτή της Λιβαθούς η οποία ήταν και η πολυπληθέστερη περιφέρεια του νησιού. Στην απογραφή του 1780 οι χαμηλότεροι οικογενειακοί συντελεστές αντιστοιχούν στις ασθενέστερες πληθυσμιακά περιοχές του βόρειου συγκροτήματος και ειδικότερα στις περιοχές των Ποταμιάνων (ο δείκτης κυμαίνεται από 2,85-4,08) της Ερίσσου, της Πυλάρου και του Πυργιού. Η Σκάλα στο νότιο τμήμα του νησιού και το Αργοστόλι εμφανίζουν επίσης ολιγομελή νοικοκυριά.

Δεν είναι δυνατό να επαληθευτεί όμως αν η ύπαρξη ολιγομελών νοικοκυριών στις ορεινές χωρίς εναλλακτικούς πόρους περιοχές του νησιού σχετίζεται με μετακινήσεις του ενεργού πληθυσμού τους.

Στις αναγραφές του 1810 και 1823 απαριθμούνται οι κατοικίες και ο πληθυσμός. Τα επιμέρους μεγέθη τους προσομοιάζουν σε τέτοιο βαθμό, ώστε να είναι σχεδόν βέβαιο ότι η δεύτερη αναπαράγει ουσιαστικά τα πληθυσμιακά στοιχεία της πρώτης με μικρές αποκλίσεις²¹.

Πίνακας 4										
Μέγεθος νοικοκυριών – Κεφαλονιά και Ιθάκη (1780-1823)										
		1766 ¹		1780 ²		1810		1823 ³		
Νησιά/ Διοικητικές περιφέρειες	μέσο μέγεθος νοικοκυριού	σχέση αρσενι- κόπτης	μέσο μέγεθος νοικοκυριού	σχέση αρσενι- κόπτης	κάτοικοι ανά οίκημα	κάτοικοι ανά οίκημα				
ΚΕΦΑΛΟΝΙΑ										
Αργοστόλι			3,82	85	4,98	5,42				
Ληξούρι			4,622	902	5,07	4,34				
Κατώη				5,96	4,13					
Ανωή		4,53	83	5,52	4,93					

21. Για το ζήτημα αυτό βλ. C. J. Napier, *Memoir on the roads of Cefalonia*, ό.π., 92. Ο ίδιος ο αρμοστής του νησιού χαρακτηρίζει ως «επιεικώς ακριβή» τα πληθυσμιακά στοιχεία της αναγραφής του 1823 και συμπληρώνει ότι δεν πρόλαβε να ελέγξει ο ίδιος τους στατιστικούς πίνακες, γιατί είχε λήξει η ηθτεία του και είχε φύγει από το νησί.

Κατελιός	20,88	95	4,92	47		4,24
Κορωνοί						3,65
Ελειός	10,53	109	4,52	96	4,98	4,31
Έρισσος	4,38	107	3,59	67	5,32	4,26
Εικοσιμία	29,79	97	4,51	93	5,18	4,28
Λιβαθός	25,02	113	6,41	116	5,89	3,87
Μεσοχώρια						3,91
Ομαλά	5,92	129	5,10	77	6,40	4,32
Πύλαρος	4,52	107	3,76	88	4,93	4,43
Πυργί	5,03	133	3,57	76	5,67	4,20
Ποταμίανα	5,10	102	2,85	76	7,24	4,08
Ρακλί (Ηράκλειον)			5,02	86	5,90	3,71
Σάμψ		4,39	70	5,06	4,53	
Σκάλα	5,05	119	4,03	141	4,83	5,14
Ταλαμιαίς	5,15	129	4,03	89	6,12	3,50
Θινέα	4,09	115	4,14	59	5,44	4,66
Suburbio - χωριά-	42,67	97	4,71	141		
Κάστρο Αγίου Γεωργίου			5,18		4,91	
Συνολικοί δείκτες	6,83	111	4,40	88	5,53	4,29
Μέγιστη τιμή	42,67		6,41		7,24	5,42
Ελάχιστη τιμή	4,09		2,85		4,83	3,5
Μέσο μέγεθος νοικοκυριού με βάση το σύνολο των πληθυσμιακών ομάδων και την ομάδα <i>altri ordini</i>	8,04		5,60			
			1788			
			μέσο μέγεθος νοικοκυριού	σχέση αρσενικοί κτήπας		
ΙΘΑΚΗ			7	114		

1. δεν περιλαμβάνεται η κατηγορία *altri ordini*, περιλαμβάνονται οι κληρικοί.
2. υπολογίσαμε έναν κοινό συντελεστή για το Ληξούρι και την Κατώη.
3. Στον πληθυσμό του νησιού δεν καταγράφονται οι «απόντες». Η αναλογία κατοίκων ανά οικία προκύπτει από το πηλίκο του πληθυσμού ως προς το σύνολο των οικημάτων, ιδιωτικών και μη.

Στην αναγραφή του 1810 είναι χαρακτηριστική η χαμηλή αναλογία κατοίκων-οικιών στην πρωτεύουσα του νησιού. Στις υπόλοιπες περιφέ-

ρειες του νησιού παρατηρείται μεγάλη συγκέντρωση ατόμων ανά οίκημα. Οι αναλογίες εμφανίζονται αντεστραμμένες στην αναγραφή του 1823, όπου η αναλογία κατοίκων-οικημάτων εμφανίζεται ενισχυμένη στο Αργοστόλι και πιο ασθενής στις υπόλοιπες περιοχές.

Το μέσο νοικοκυριό στη Ζάκυνθο υπερέβαινε τα πέντε μέλη το 1766, ενώ το 1780 στην πόλη η οικιακή μονάδα μετρούσε μόλις 3,74 άτομα και στην ύπαιθρο 4,72. Στο διάστημα 1766-1780 ο ανδρικός πληθυσμός αυξήθηκε και ο γυναικείος μειώθηκε στην ύπαιθρο, ενώ ο πληθυσμός της πόλης γνώρισε σημαντική κάμψη που οφειλόταν σε συρρίκνωση του γυναικείου πληθυσμού (μειώθηκε κατά 13% από το 1766). Η πτωτική πορεία του οικογενειακού συντελεστή σχετίζεται, προφανώς, με τις πληθυσμιακές μεταβολές.

Πίνακας 5						
Μέσο μέγεθος νοικοκυριών – Ζάκυνθος						
	1766	1780	1823		1870	
	μέγεθος νοικο- κυριών	μέγεθος νοικο- κυριών	μέγεθος νοικο- κυριών*	κάτοικοι ανά οίκημα	μέγεθος νοικο- κυριών	κάτοικοι ανά οίκημα
Πόλη	5,37	3,74	4,43	5,84	5,02	5,11
ύπαιθρος	5,05	4,72	5,17	2,21	5,27	3,90
σύνολο νησιού	5,21	4,20	4,81	3,06	5,15	4,37
Ελάχιστη τιμή	2,90	3,52	2,45	0,25		
Μέγιστη τιμή	6,46	6,50	13,04	21,67		

*απογραφή με βάση τον αρχηγό της οικογένειας

Το 1823 τα οικογενειακά μεγέθη τόσο της πόλης όσο και της υπαίθρου φαίνεται να ανακάμπτουν. Ας σημειωθεί ότι ο πληθυσμός της υπαίθρου διπλασιάζεται στο ίδιο χρονικό διάστημα και αυτός της πόλης αυξάνεται κατά 38%.

Στην πόλη το μέγεθος των νοικοκυριών υπολείπεται της πυκνότητας των κατοίκων ανά οικοδομή (μέσο μέγεθος νοικοκυριών 4,43 άτομα, 5,84 κάτοικοι ανά οικοδομή) ενώ στην ύπαιθρο συμβαίνει το αντίθετο (το μέγεθος νοικοκυριών υπερβαίνει τα 5,17 άτομα, ενώ καταγράφονται 2,21 άτομα ανά οικοδομή). Η διαφορά αυτή μηδενίζεται στην πόλη σύμφωνα

με την απογραφή του 1870 (5,02 μέλη ανά νοικοκυριό και 5,11 κάτοικοι ανά οίκημα). Αντίθετα στην ύπαιθρο ο οικογενειακός συντελεστής είναι μεγαλύτερος της αναλογίας πληθυσμού-οικημάτων κατά 1,5 περίπου μονάδα.

Σύμφωνα με την αναγραφή του 1766, ο οικογενειακός συντελεστής της Λευκάδας είναι ιδιαίτερα χαμηλός στην πόλη και υπερβολικά υψηλός στην ύπαιθρο. Και σε αυτή την περίπτωση είναι προφανής η ελλειπής καταγραφή των νοικοκυριών της υπαίθρου και του Μεγανησιού. Στο διάστημα 1766-1788 το μέσο μέγεθος των νοικοκυριών αυξάνεται στην πόλη και μειώνεται στην ύπαιθρο.

Μία περισσότερο αναλυτική πηγή είναι ο πίνακας πληθυσμού του 1824. Σε αυτόν αναγράφεται ο αριθμός κατοικιών της πόλης και της υπαίθρου και καταμετρούνται οι οικογένειες της υπαίθρου εκτός του Μεγανησιού.

Με βάση τη στατιστική αυτή συνάγουμε τα εξής συμπεράσματα:

Πρώτον, η διαφορά στην αναλογία πληθυσμού-κατοικιών μεταξύ πόλης και υπαίθρου είναι σχεδόν ασήμαντη (4,48 και 4,59 αντίστοιχα).

Δεύτερον, το μέσο μέγεθος των νοικοκυριών της υπαίθρου εμφανίζεται υψηλότερο σε σχέση με την αναγραφή του 1788 (4,83 έναντι 4,33), (πίνακας 6).

Πίνακας 6							
Λευκάδα (1766-1824)							
έτη		πληθυσμός	αριθμός νοικο- κυριών	αριθμός οπιτιών	μέγεθος νοικο- κυριών	κάτοικοι ανά οίκημα	σχέση αρσενι- κότητας
1766	Πόλη	2721	897	3,03		120	
	Υπαιθρος	9039	824	10,97		120	
	Σύνολο νησιού	11760	1721	6,83		120	
	Ελάχιστη τιμή			2,97			
	Μέγιστη τιμή			(190)			
1780	Πόλη	4643		699			
	Υπαιθρος	10177		2772			
	Σύνολο νησιού	14820	4743	3471	3,12	4,27	
	Ελάχιστη τιμή						
	Μέγιστη τιμή						

1788¹	Πόλη	4109	1056	3,99	114	
	Υπαιθρος	9138	2109	4,33	112	
	Σύνολο νησιού	13247	3165	4,19	112	
	Ελάχιστη τιμή			3,07		
	Μέγιστη τιμή			6,67		
1824²	Πόλη	4781	1068	4,48	111	
	Υπαιθρος	12236	2666	4,59	114	
	Υπαιθρος χωρίς το Μεγανήσι	11569	2396	4,83		
	Σύνολο νησιού	17017	2396	3734	4,56	113
	Ελάχιστη τιμή			3,03	1,63	
	Μέγιστη τιμή			7,76	7,13	

1. ο πληθυσμός του Μεγανησιού δεν συμπεριλαμβάνεται
2. δεν απαριθμούνται οι κατοικίες του Μεγανησιού ούτε τα νοικοκυριά της πόλης

Το μέσο μέγεθος των νοικοκυριών των Κυθέρων (πίνακας 7) κυμάνθηκε με απόκλιση κοντά στη μονάδα στην διάρκεια των ετών 1721-1870. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι ο πληθυσμός του νησιού αυξήθηκε κατά 16% με την άφιξη των πρώτων προσφύγων από την Πελοπόννησο στο διάστημα 1772-1773 και ακολούθησε μία περίοδος πληθυσμιακής κινητικότητας προς και από το νησί, η οποία λειτούργησε ως βαρόμετρο για τα δημογραφικά μεγέθη. Το οικιστικό πλέγμα του νησιού διευρύνθηκε με την άφιξη νέων εποίκων. Οι τελευταίοι δημιούργησαν μικρούς οικισμούς οι οποίοι έφεραν το όνομα των ιδρυτών τους.

Από την επεξεργασία των αναγραφών υπό μορφή ονομαστικής λίστας προκύπτει ότι τα κυθηραϊκά νοικοκυριά ήταν στην πλειοψηφία τους μη διευρυμένα.

Η κατανομή του οικογενειακού συντελεστή κατά περιφέρειες αποκαλύπτει ότι τα πλέον ολιγομελή νοικοκυριά του νησιού αναγράφονται στην Χώρα (Κάστρο). Η ομοιότητα των μεγεθών των νοικοκυριών του Κάστρου με τους μικρούς οικογενειακούς δείκτες που συναντούμε στις πρωτεύουσες των μεγαλύτερων νησιών δεν απορρέει από την αστική συγκρότηση του νησιού, γιατί τόσο το μέγεθος του πληθυσμού όσο και το χωροταξικό σχέδιο της ευρύτερης περιοχής δεν του προσδίδουν ανάλογα χαρακτηριστικά.

Οι μικροί οικογενειακοί συντελεστές οφείλονται στις εποχικές μεταναστεύσεις του ανδρικού ενεργού πληθυσμού οι οποίες είχαν αρχίσει ήδη

από το 18ο αιώνα²². Είναι χαρακτηριστικό ότι ο γυναικείος πληθυσμός του Κάστρου υπερέρχει του ανδρικού στο χρονικό διάστημα από το 1753 έως και το 1870.

Πίνακας 7				
Μέγεθος νοικοκυριών – Κύθηρα (1721-1870)				
έτη	διοικητικές περιφέρειες	μέγεθος νοικοκυριών	σχέση αρσενικότητας	κάτοικοι ανά οίκημα
1721	Κάστρο και προάστεια	3,49	102	
	Λιβιάδι	5,30	120	
	Μυλοπόταμος	4,05	118	
	Καστρισιάνικα	4,33	105	
	Ποταμός	4,05	123	
	Ύπαιθρος	4,47	117	
	Σύνολο νησιού	4,26	114	
1753	Κάστρο και προάστεια	3,80	85	
	Λιβιάδι	4,41	125	
	Μυλοπόταμος	4,16	107	
	Καστρισιάνικα	4,56	104	
	Ποταμός	3,67	106	
	Ύπαιθρος	4,14	111	
	Σύνολο νησιού	4,09	107	
1765	Κάστρο και προάστεια	4,05	87	
	Λιβιάδι	4,40	117	
	Μυλοπόταμος	4,10	114	
	Καστρισιάνικα	4,48	96	
	Ποταμός	3,97	106	
	Ύπαιθρος	4,22	108	
	Σύνολο νησιού	4,19	105	
1772	Κάστρο και προάστεια	3,31	93	
	Λιβιάδι	3,89	106	
	Μυλοπόταμος	3,56	101	
	Καστρισιάνικα	4,17	92	
	Ποταμός	3,16	106	
	Ύπαιθρος	3,66	101	
	Σύνολο νησιού	3,61	100	

22. Γ. Λεοντοίνης: *The island of Kythera, a social history (1700-1863)*, Αθήνα 1987, 201-203.

1784	Κάστρο και προάστεια	3,24	98	
	Λιβάδι	4,17	105	
	Μυλοπόταμος	3,77	106	
	Καστρισιάνικα	3,63	97	
	Ποταμός	3,37	100	
	Ύπαιθρος	3,69	102	
	Σύνολο νησιού	3,64	102	
1788	Κάστρο και προάστεια	3,29	94	
	Λιβάδι	3,85	104	
	Μυλοπόταμος	3,68	108	
	Καστρισιάνικα	4,16	104	
	Ποταμός	3,60	97	
	Ύπαιθρος	3,78	102	
	Σύνολο νησιού	3,72	101	
1814	Κάστρο και προάστεια	3,70	91	
	Λιβάδι	4,34	103	
	Μυλοπόταμος	4,19	104	
	Καστρισιάνικα	4,49	101	
	Ποταμός	3,96	99	
	Ύπαιθρος	4,22	102	
	Σύνολο νησιού	4,15	100	
1870	Κύθηρα	4,04	98	3,87
	Ποταμός	3,43	70	3,37
	Σύνολο νησιού	3,73	84	3,62

Το μέγεθος των νοικοκυριών της υπαίθρου φθίνει σταδιακά μετά το δεύτερο μισό του 18ου αιώνα και ανακάμπει στα 1814. Από τα στοιχεία της απογραφής του πληθυσμού του έτους 1870 προκύπτει ότι το μικρότερο μέγεθος νοικοκυριών καταγράφεται στο βόρειο τμήμα του νησιού (Ποταμός) και το μεγαλύτερο στο νότιο (Κύθηρα).

Η μετανάστευση προς τα νησιά επέδρασε στο μέγεθος των νοικοκυριών με διαφορετικούς τρόπους. Στη διάρκεια του 18ου αιώνα δεν υπάρχουν ποσοτικά στοιχεία τα οποία να αναφέρονται στα νοικοκυριά των μεταναστών. Εξετάζοντας όμως τις περιπτώσεις της Κέρκυρας και των Κυθήρων, με αφετηρία δύο πληθυσμιακές καταγραφές του 19ου αιώνα που απέχουν μεταξύ τους μικρό χρονικό διάστημα, διαπιστώνουμε εμφανείς διαφορές μεταξύ των οικογενειακών μεγεθών των αυτοχθόνων και των «ξένων».

Οι «ξένοι» της Κέρκυρας ήταν στην πλειοψηφία τους οικονομικοί μετανάστες από τη Μάλτα²³, την Ιταλία και την Ήπειρο²⁴, ενώ εκείνοι των Κυθίων ήταν πρόσφυγες ελληνικής καταγωγής προερχόμενοι από περιοχές της Οθωμανικής αυτοκρατορίας -κυρίως την Πελοπόννησο και την Μικρά Ασία-. Ένας σημαντικός αριθμός εγκαταστάθηκε στο νησί μετά το 1822, κατόπιν συμφωνίας μεταξύ των αξιωματούχων της βρετανικής διοίκησης του νησιού και των οθωμανικών αρχών. Η οθωμανική πλευρά κατέβαλε αποζημιώσεις για τα έξοδα παραμονής και συντήρησης των προσφύγων²⁵.

Πίνακας 8										
Πόλη της Κέρκυρας -Μέγεθος νοικοκυριών (1827)*										
Υπνρέτες και συστεγαζόμενο προσωπικό										
	αριθμός νοικο-κυριών	άνδρες	γυναίκες	σύνολο πληθυσμού	άνδρες	γυναίκες	τύπος**	μέγεθος νοικο-κυριών	σχέση αρσενι-κότητας	
							(1) (2)			
Αυτόχθονες	802	1901	1717	3618	236	138	551 251	4,51	111	
Ξένοι	567	1140	822	1962	116	38	462 105	3,46	139	
	1369	3041	2539	5580	352	176	1013 356	4,07		

* η αναγραφή αναφέρεται σε δείγμα ίσο με το 1/3 περίπου του πληθυσμού της πόλης

** 1: πυρηνικές οικογένειες, 2: διευρυμένα νοικοκυριά

Από τα στοιχεία της αναγραφής του έτους 1827 προκύπτει ότι το μέσο μέγεθος των νοικοκυριών των «ξένων» της πόλης της Κέρκυρας υπολείπονταν κατά πολύ αυτού των εγχώριων νοικοκυριών. Τα διευρυμένα και μικτά νοικοκυριά αντιστοιχούσαν στο 19% του συνόλου των νοικοκυριών των μεταναστών. Αξιοσημείωτο είναι ότι τα διευρυμένα νοικοκυριά

23. Βλ. σχετικά Λ. Ζαμίτ, *Οι Μαλιέζοι στην Κέρκυρα και τον ευρύτερο μεσογειακό χώρο*, Κέρκυρα, 1995.

24. Γ.Α.Κ. - Α.Ν.Κ., Ιόνιο Κράτος, Φ. 76 (*Anagrafi degl'abitanti della Città di Corfù...*, 1827) και Φ. 157 (*Αναγραφή του πληθυσμού της πόλης, 1/13 Δεκεμβρίου 1831*).

25. Γ. Λεοντοίνης; *The island of Kythera, a social history (1700-1863)*, ό.π., 190-192.

αποτελούσαν το 32% του συνόλου των νοικοκυριών των ντόπιων. Η σχέση αρσενικότητας του ξένου πληθυσμού υπερείχε κατά πολύ εκείνης του ντόπιου πληθυσμού, μια και επρόκειτο στην πλειοψηφία του για ανδρικό πληθυσμό σε παραγωγική ηλικία.

Και ενώ οι πάροικοι αντιστοιχούσαν στο 1/3 των αυτοχθόνων, τα νοικοκυριά τους περιορίζονταν στα 3,5 μέλη. Τα μεγέθη του ξένου πληθυσμού επέδρασαν πτωτικά στο μέσο μέγεθος του συνόλου των νοικοκυριών της πόλης. Είναι ενδεικτικό ότι με βάση το συγκεκριμένο δείγμα (η στατιστική περιλαμβάνει λιγότερο από το 1/2 του πληθυσμού) προκύπτει ένας συντελεστής ίσος με 4,07 άτομα ανά νοικοκυριό.

Στην καταγραφή του 1831 το μέγεθος των νοικοκυριών των μεταναστών ακολουθεί μάλλον τις τάσεις των εγχώριων νοικοκυριών, καθώς παρατηρείται αύξηση του μέσου μεγέθους του οικογενειακού συντελεστή της πόλης σε σχέση με το 1827 (βλέπε πίνακα 3). Οι μεταβολές αυτές είναι ίσως το αποτέλεσμα μιας σταδιακής προσαρμογής των μεταναστών στη νέα κοινωνική πραγματικότητα.

Οι τάσεις στα μεγέθη των νοικοκυριών των Κυθέρων είναι διαφορετικές από αυτές που παρατηρούνται στην Κέρκυρα, τουλάχιστον σε ό,τι αφορά την ίδια περίοδο. Στα 1822 σημειώθηκε μία σημαντική μετακίνηση προσφύγων από τη Σμύρνη και τη Χίο στο νησί. Οι νεοφερμένοι εγκαταστάθηκαν στην πλειοψηφία τους στην πρωτεύουσα του νησιού και ο αριθμός τους ανήλθε στο 56% του εγχώριου πληθυσμού της Χώρας. Σύμφωνα με μία αναγραφή των σπιτιών και του πληθυσμού, το 1822 αντιστοιχούσαν κατά μέσο όρο 6,82 διαμένοντες ανά οικία στην πόλη και 4,78 στο σύνολο των οικισμών του νησιού. Με βάση την ομαδοποίηση του πληθυσμού, κατά οικογένειες αυτή τη φορά, το μέσο μέγεθος των κυθηραϊκών νοικοκυριών της Χώρας (η διάκριση εδώ γίνεται με βάση τους ιδιοκτήτες σπιτιών και των συγκατοικούντων με αυτούς) φαίνεται να παρουσιάζει σημαντική άνοδο (5,06 μέλη ανά νοικοκυριό) υπολείπεται όμως των νοικοκυριών των μεταναστών (5,31 μέλη ανά νοικοκυριό).

Πίνακας 9
ΚΥΘΗΡΑ – Μέγεθος νοικοκυριών (1822)

	ΑΥΤΟΧΘΟΝΕΣ				ΞΕΝΟΙ			ΣΥΝΟΛΟ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ	
	Σπίτια	Ιδιοκτήτες σπιτιών	Πληθυσμός	Μέγεθος νοικοκυριών	Αρχικοί οικογένειών	Πληθυσμός	Μέγεθος νοικοκυριών	Σύνολο πληθυσμού	Κάτοικοι ανά Οικητή
α) Κύθηρα (Κάστρο και προάστια)	291	251	1269	5,06	135	717	5,31	1986	6,82
β) Αβλέμονας	14	8	31	3,88	6	36	6	67	4,79
γ) Λιβιάδι	449	449	2020	4,50	9	31	3,44	2051	4,57
δ) Μυλοπόταμος	313	312	1526	4,89	3	6	2	1532	4,89
ε) Καστρισιάνικα	354	354	1641	4,64				1641	
στ) Ποταμός	615	611	2450	4,01	4	5	(1,25)	2455	3,99
Σύνολο γ-στ	1731	1726	7637	4,42	16	42	2,63	7679	4,44
Σύνολο πληθυσμού	2036	1985	8937	4,50	157	795	5,06	9732	4,78

Πηγή: Γ.Α.Κ., Αρχείο Κυθήρων, 409/5 (1822): *Reggistro dell'Anagrafi di questa Isola (principia li 13 Giugno 1822 termina il 1 Agosto 1822) - Reggistro Abitanti, Proprietari e Forestieri, Polizia Esecutiva.*

Οι εποχικές μεταναστεύσεις των Κυθήριων αγροτών λειτούργησαν ως «διορθωτικός» μηχανισμός στις διαδοχικές πληθυσμιακές μετακινήσεις προς το νησί. Τα φαινόμενα της γεωγραφικής κινητικότητας αποτυπώνονται στις τάσεις του πληθυσμού, ο οποίος υπέστη διαδοχικές αυξομειώσεις σε όλη τη διάρκεια του 18ου αιώνα και παρουσίασε αυξητική τάση στη διάρκεια του πρώτου μισού του 19ου αιώνα. Η αύξηση οφειλόταν κυρίως στη μεταναστευτική πολιτική που ακολούθησαν οι τοπικές αρχές, ενθαρρύνοντας την εγκατάσταση στο νησί ελληνικών πληθυσμών υπό εκδίωξη από περιοχές της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Όμως, η δημογραφική μεγέθυνση διήρκεσε όσο και η περίοδος μετάβασης προσφυγικών πληθυσμών στο νησί.

Στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, ο πληθυσμός του παρουσίασε πτωτικές τάσεις, συμπαρασύροντας και το μέσο μέγεθος των νοικοκυριών. Η αριθμητική συρρίκνωση οφειλόταν στη γεωγραφική κινητικότητα των

γενγών, αλλά και του προσφυγικού στοιχείου. Στην απογραφή του ελληνικού κράτους του 1870 αποτυπώνεται μία εμφανής κάμψη στον οικογενειακό συντελεστή του νησιού -φθάνει μόλις στα 3,73 άτομα, δηλαδή σταθεροποιείται ουσιαστικά στα επίπεδα των ετών 1772-1788. Ας σημειωθεί ότι στο διάστημα από το 1863 έως το 1889 ο πληθυσμός του νησιού καταγράφει απώλειες ίσως και λόγω της εξωτερικής μετανάστευσης, με εξαίρεση την περίοδο 1870-1879, στην διάρκεια της οποίας αυξήθηκε²⁶.

Πίνακας 10							
Έτη/ Μεγέθη	Κέρκυρα	Παξοί	Κεφα- λονιά*	Ιθάκη**	Ζάκυνθος	Λευκάδα	Κύθηρα***
1766							
Νοικοκυριά	9378	466	2693		4833	1721	1511
Πληθυσμός	43053	2307	18404	5297	25156	11760	6333
Σχέση αρσενι- κότητας	118	(202)	111	114	119	120	105
Μέσο μέγεθος νοικοκυριών	4,59	4,95	6,83	7	5,21	6,85	4,19
1870							
Νοικοκυριά	16169	1049	14369	2288	8651	4403	2854
Πληθυσμός	72466	3582	67559	9873	44577	20892	10637
Σχέση αρσενι- κότητας	107	73	103	84	116	110	84
Μέσο μέγεθος νοικοκυριών	4,48	3,41	4,70	4,32	5,15	4,74	3,73
1766-1870							
Μεταβολή %							
Νοικοκυριά	72,41	125,11	-	-	79	(155,84)	88,88
Πληθυσμός	68,32	55,27	-	86,39	77,20	77,65	67,96

* ο υπολογισμός του οικογενειακού συντελεστή έγινε χωρίς προσμέτρηση του αγγαρικού πληθυσμού, των ναυτικών και άλλων επαγγελματικών ομάδων, οι οποίες δεν κατανέμονται κατά νοικοκυριά. Δεν έχει καταγραφεί ο πληθυσμός της πρωτεύουσας και ορισμένων διοικητικών περιφερειών.

- ** οι αναφορές στην Ιθάκη βασίζονται στην αναγραφή του 1788. Οι εκτιμήσεις του οικογενειακού συντελεστή στηρίχθηκαν στα μεγέθη τριών μόνο οικισμών των οποίων ο αριθμός των οικογενειών μας είναι γνωστός.
- *** οι αναφορές στα Κύθηρα βασίζονται στην αναγραφή του 1765.

Συνοψίζοντας τις παρατηρήσεις μας σχετικά με τους οικογενειακούς συντελεστές θα πρέπει να επισημάνουμε τα εξής:

Η ποσοστιαία αύξηση του αριθμού των νοικοκυριών (πίνακας 10) είναι μεγαλύτερη από το αντίστοιχο μέγεθος του πληθυσμού.

Το 18ο αιώνα η Κέρκυρα παρουσιάζει μία σχετική κανονικότητα ως προς το μέσο μέγεθος των νοικοκυριών τόσο στην πόλη όσο και την ύπαιθρο. Οι περιφέρειες Όρους και Γύρου εμφανίζουν τα μεγαλύτερα νοικοκυριά όλου του νησιού. Στις καταγραφές των ετών 1827 και 1831 φαίνεται μία κάμψη του οικογενειακού συντελεστή της πόλης, η οποία οφείλεται ίσως στην καταγραφή μεγάλου αριθμού μεταναστών, ανδρών κυρίως.

Οι τελευταίοι σχημάτιζαν σύνθετα ή χωρίς δομή νοικοκυριά, όχι όμως πολυπρόσωπα.

Στην απογραφή του 1870 παρατηρείται μικρή υποχώρηση του οικογενειακού συντελεστή στην ύπαιθρο του νησιού, όμως και η αποτύπωση αυτή προβάλλει μία συνέχεια σε ό,τι αφορά τους δείκτες του νησιού από το 18ο έως και το 19ο αιώνα.

Το μέσο μέγεθος των νοικοκυριών της Ζακύνθου στις στατιστικές του 1823 και 1870 πλησιάζει τα επίπεδα του 18ου αιώνα -δηλαδή αγγίζει τα 5 μέλη, αν και δεν λείπουν οι διακυμάνσεις σε ό,τι αφορά στα μεγέθη της πόλης-.

Τα μεγέθη των νοικοκυριών στους Παξούς και τα Κύθηρα υπόκεινται στην μεγαλύτερη μείωση στο διάστημα 1765/6-1870 και ακολουθούν τα μεγέθη της Κεφαλονιάς.

Σύμφωνα με τα ίδια στοιχεία, το μέσο μέγεθος των νοικοκυριών της Λευκάδας για το έτος 1870 παρουσιάζεται αισθητά μειωμένο σε σχέση με το ανάλογο του το 1766. Δεν είναι βέβαιο όμως ότι η κάμψη του δείκτη οφείλεται σε πραγματικά σημαντική μείωση του μελών ανά νοικοκυριό, δεδομένου ότι η αναγραφή του 1766 εμφανίζει ελλείψεις ως προς τα στοιχεία των νοικοκυριών της υπαίθρου και δίνει υπερτιμημένα μεγέθη σε κάποιες περιπτώσεις.

Συγκρίνοντας τους δείκτες της Κεφαλονιάς και της Λευκάδας, με

βάση τα στοιχεία για τα έτη 1766 και 1870, παρατηρούμε ότι οι οικογενειακοί συντελεστές των δύο νησιών είναι σχεδόν ίσοι και οι σχέσεις ανδρικού-γυναικείου πληθυσμού της Κεφαλονιάς είναι αισθητά μικρότερες εκείνων της Λευκάδας. Είναι όμως χαρακτηριστικό ότι στην απογραφή του 1870 η αναλογία του ανδρικού προς το γυναικείο πληθυσμό και των δύο νησιών εμφανίζεται αισθητά μειωμένη, αν και ο δείκτης αρσενικότητας της Λευκάδας είναι ο υψηλότερος μετά από εκείνον της Ζακύνθου. Στα μικρότερα νησιά παρατηρούμε ότι οι δείκτες αρσενικότητας είναι δυσανάλογα μικροί, γεγονός που υποδηλώνει τη μετακίνηση μεγάλου μέρους του ανδρικού πληθυσμού εκτός των νησιών.

Η απογραφή του 1870 είναι ιδιαίτερα σημαντική από την άποψη της ταυτόχρονης καταγραφής οικογενειών και σπιτιών για το σύνολο των νησιών (πίνακας 11).

Η μικρότερη αναλογία πληθυσμού-σπιτιών παρατηρείται στα μικρότερα νησιά (Παξοί, Κύθηρα) και στην ύπαιθρο των μεγαλύτερων νησιών.

Στις πόλεις της Ζακύνθου και της Λευκάδας το μέσο μέγεθος των νοικοκυριών είναι ταυτόσημο σχεδόν με την αναλογία πληθυσμού-οικημάτων.

Η Κεφαλονιά αποτελεί τη μοναδική εξαίρεση από τα μεγαλύτερα νησιά, όσον αφορά στην αναλογία αστικού πληθυσμού-κατοικιών. Αντιστοιχούν μόλις 2,80 κάτοικοι ανά οίκημα για την πρωτεύουσα του νησιού και τα προάστειά της.

Η πυκνότητα πληθυσμού κατοικιών στην πόλη της Κέρκυρας πλησιάζει τα 7,47 άτομα ανά οίκημα, αναλογία σχετικά υψηλή²⁷, η οποία διαμορφώθηκε σε συνάρτηση με το χωροταξικό σχέδιο, την γεωγραφική κινητικότητα και το βαθμό εξαστισμού του πληθυσμού της.

Το αστικό πρότυπο του μικρού νοικοκυριού και της υψηλής συγκέντρωσης κατοίκων ανά οίκημα δεν επαληθεύεται σε άλλη περιφέρεια, εκτός της πόλης της Κέρκυρας.

27. Η αναλογία αυτή απέχει πολύ από την σχέση κατοίκων-οικιών των μεγάλων πόλεων της δυτικής Ευρώπης την αντίστοιχη περίοδο. Υπολογίζεται ότι κατά τη διάρκεια του 18ου αιώνα ήταν συνήθης η αναλογία των 10 ατόμων ανά κατοικία. Σχετικά με την γαλλική περίπτωση βλ. A. Fauve-Chamoux: "Les structures familiales en France aux XVIIe et XVIIIe siècles", ό.π., σ. 320-321.

Με βάση τις αναγραφές πληθυσμού-οικοδομών των νησιών για τα έτη 1822-1824 και την απογραφή του 1870, προκύπτει ότι ο βαθμός συγκατοίκησης και το μέγεθος των νοικοκυριών δεν μεταβάλλονται ανάλογα, τουλάχιστον κατά το 19ο αιώνα. Διαφορές καταγράφονται τόσο στις πόλεις όσο και στην ύπαιθρο των νησιών. Η συνολική εικόνα αποτυπώνει, με λίγες εξαιρέσεις, μικρότερους συντελεστές συγκατοίκησης και μεγαλύτερα νοικοκυριά στην ύπαιθρο.

Πίνακας 11					
1870					
ΝΗΣΙΑ/ διοικητικά διαμερίσματα	πληθυσμός	νοικοκυριά	οικίες	μέσο μέγεθος νοικοκυριών	κάτοικοι/ οίκημα
ΚΕΡΚΥΡΑ					
α) Κέρκυρα (πόλη και Διαπόντιοι νήσοι)	25729	5863	3581	4,39	7,18
Πόλη της Κέρκυρας	24091	5516	3224	4,37	7,47
Διαπόντιοι νήσοι	1638	347	357	4,72	4,59
β) Όρος	24983	5388	7471	4,64	3,34
γ) Μέση	21754	4918	6367	4,42	3,42
Ύπαιθρος	48375	10653	14195	4,54	3,41
Σύνολο νησιού	72466	16169	17419	4,48	4,16
ΠΑΞΟΙ	3582	1049	1405	3,41	2,55
ΚΕΦΑΛΟΝΙΑ					
Αργοστόλι και προάστεια	9454	1742	3380	5,43	2,80
α) Κραναία	33358	6967	8762	4,79	3,81
β) Πάλη	17427	3551	3301	4,91	5,28
γ) Σάμη	16774	3851	3913	4,36	4,29
Ύπαιθρος	58105	12627	12596	4,60	4,61
Σύνολο νησιού	67559	14369	15976	4,70	4,23
ΙΘΑΚΗ	9873	2288	2436	4,32	4,05
ΖΑΚΥΝΘΟΣ					
Πόλη	20480	4076	4005	5,02	5,11
Ύπαιθρος	24097	4575	6338	5,27	3,80
Σύνολο νησιού	44577	8651	10343	5,15	4,31

ΛΕΥΚΑΔΑ					
Πόλη	5989	1274	1267	4,70	4,73
Υπαιθρος	14903	3129	3476	4,76	4,29
Σύνολο νησιού	20892	4403	4743	4,74	4,40
ΚΥΘΗΡΑ	10637	2854	2942	3,73	3,62
ΕΙΠΤΑΝΗΣΑ	229586	49783	55264	4,61	4,15

Πηγή: Στατιστικά της Ελλάδος: Πληθυσμός 1870, Αθήνα, Εθνικό Τυπογραφείο, 1872

Χρησιμοποιώντας τη σχέση αρσενικότητας ως έμμεσο δείκτη καταγραφής των μεταβολών στην κατά φύλο και ηλικία σύνθεση του πληθυσμού, σε συνάρτηση με την εξέλιξη του μέσου μεγέθους των νοικοκυριών, διακρίνουμε ότι οι δύο αυτοί δείκτες μεταβάλλονται ομόρροπα, στην διάρκεια του 19ου αιώνα κυρίως. Τα μικρότερα νοικοκυριά είναι εκείνα των μικρότερων νησιών (Κύθηρα, Παξοί, Ιθάκη) όπου η μετανάστευση του ανδρικού πληθυσμού επέδρασε καταλυτικά τόσο στις οικογενειακές δομές, όσο και στην αναλογία των δύο φύλων (πίνακας 10, γράφημα 2).

Résumé

LES DÉNOMBREMENTS DES FAMILLES ET DES MÉNAGES DANS LES ANAGRAPHERS DES ILES IONIENNES (18E-19E SIÈCLE)

Eftychia Kosmatou

Les dénombrements de la population datés du 18e siècle comme ceux de la première moitié du 19e siècle présentent un intérêt particulier car ils promulguent des données applicables au calcul de la dimension des ménages.

L'inconvénient des «dénombrements des feux» de l'ensemble, presque, des anagraphes du 18e siècle consiste à la forme sous laquelle les données sont classées.

Ce fait, en corrélation avec le manque de continuité chronologique, rend impossible la construction d'une typologie propre à suivre l'évolution du «cycle familial».

Le terme *famiglie*, dans les anagraphes du 18e siècle, désigne

indistinctement tous les ménages, sans aucune note explicative se référant à leur type (familles solitaires, simples, élargies, multiples, familles souches ou frêrèches).

Nous avons tenté de calculer la taille moyenne des ménages, c'est-à-dire le coefficient familial qui résulte de la division de la population par le nombre de *feux* figurant dans les dénombrements de la population. Cet indice ne permet pas d'interpréter les structures familiales; il esquisse tout simplement la grandeur des feux à travers leur évolution dans le temps. Nous ne pouvons cependant pas négliger le fait que le décalage chronologique des dénombrements rende parfois les résultats obtenus incomparables. L'absence d'information sur des paramètres démographiques, telles que la natalité et la mortalité, rendent difficile l'exploitation de ces éléments en vue d'une analyse systématique des structures familiales.

Nous nous limitons par conséquent à la construction d'un inventaire chronologique des coefficients familiaux de chacune des îles par zones géographiques.

Les anagraphes sur lesquels nous nous sommes appuyés sont ceux des années : 1759, 1766, 1781 pour Corfou et Paxos, 1766, 1780, 1810 et 1823 pour Céphalonie, 1766, 1780 et 1823 pour Zante, 1766, 1780, 1788 et 1824 de Leucade. En ce qui concerne Cythère, nous avons utilisé les résultats du traitement des listes nominatives des années 1721-1822. De plus, nous avons utilisé des listes nominatives de la population de la ville de Corfou des années 1827 et 1831 et le recensement de 1870 qui se réfère à l'ensemble de ménages et des maisons du territoire grec, en nous donnant, ainsi, la possibilité de calculer la taille de ménages ioniens à partir des renseignements enregistrés simultanément pour l'ensemble des îles.

Les *anagrafi* de la période vénitienne servaient à l'enregistrement des contribuables et des conscrits, ce qui implique le risque du sous-enregistrement des personnes indigentes alors non soumises à l'imposition. Cette constatation nous oblige à considérer les quotients familiaux comme un indice esquissant des tendances plutôt que des grandeurs.

A part les sous enregistrements intentionnels, les données des

anagraphes du 18e siècle comportent des lacunes. Il faut signaler l'absence complète de données concernant un grand nombre de villages et le chef-lieu de Céphalonie, ainsi que les omissions quant à l'énumération des feux de la campagne.

Les dimensions des maisonnées de quelques districts de Céphalonie, calculées à partir de l'anagraphe de 1766, dépassent de beaucoup les quotients modestes résultant des anagraphes postérieurs, ce qui démontre l'inexactitude des données causée probablement par l'interruption du dénombrement des feux avant sa fin.

Les classements des feux et de la population d'après des critères sociaux (groupe social ou confession de la population) sont incohérents et souvent incomparables car ils ne s'appuient pas sur des dénombrements systématiques et simultanés des feux et du peuplement, mais sur une compilation de statistiques espacées du point de vue chronologique et souvent réalisées selon des concepts différents. La preuve en est évidente dans les dénombrements de la population de Céphalonie, et surtout celui de 1780. Selon le schéma proposé par cet anagraphe, les familles sont classées en deux catégories, les citadines et les populaires, tandis que la population est classée en trois catégories: les citadins, les populaires, et les "altri ordini e classi di persone". Cette dernière catégorie, incluant en fait une partie de la population masculine active constitue en fait une subdivision du groupe des «populaires».

Il faut signaler, en plus, les difficultés portant sur l'interprétation des différents classements de la population dans les anagraphes généraux de 1766 et de 1780: une ambiguïté relative au groupe des religieux, qui se trouvent classés à part de la population totale est sous-jacente.

Les résultats de notre analyse se résument comme suit :

La première remarque est que l'accroissement des ménages entre 1766 et 1870 est plus important que celui de la population pendant la même période. A Zante, le nombre de ménages suit les tendances de la population. En ce qui concerne les îles dont les structures familiales furent perturbées par le phénomène de la migration (Paxos, Cythère) le taux d'accroissement des ménages est disproportionné par rapport à celui de l'accroissement de la population.

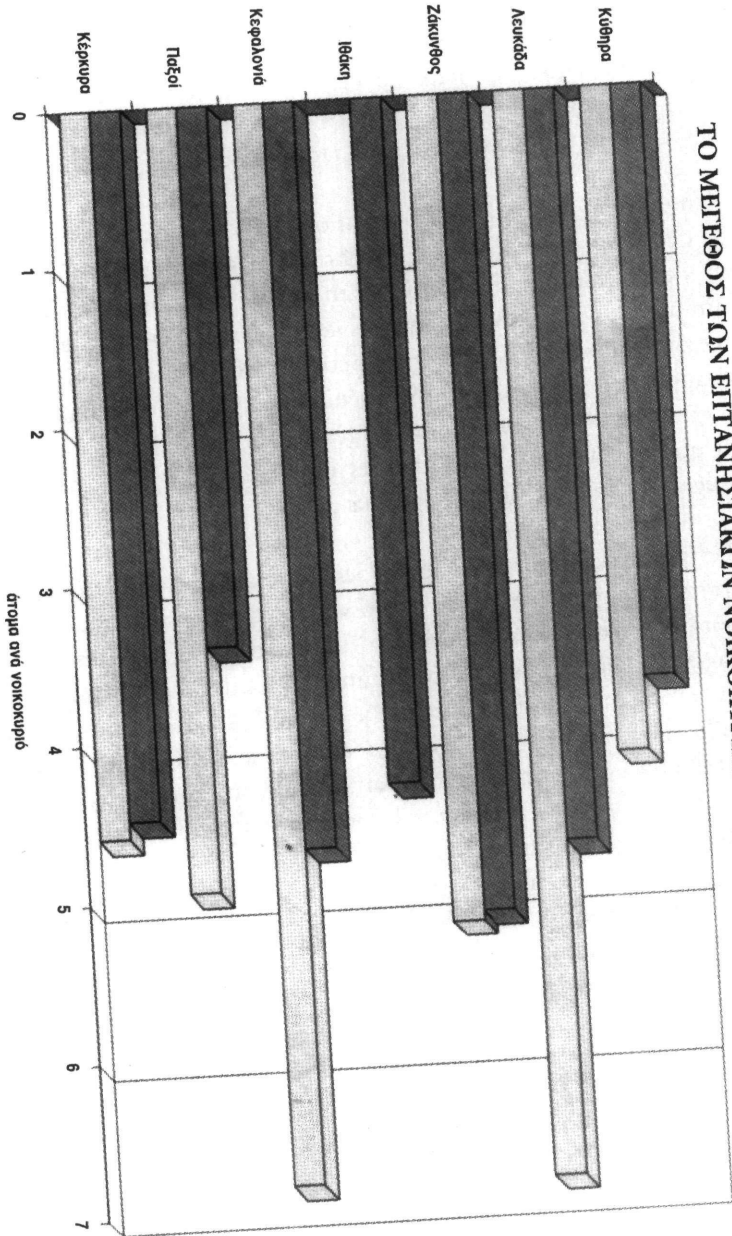
Les îles dont la dimension moyenne des ménages reste presque inaltérable, pendant la période étudiée, sont celles de Corfou et de Zante. La taille moyenne des feux de Céphalonie, de Leucade, de Paxos et d'Ithaque diminue de 1,5 à 3 points. La taille moyenne des ménages de Cythère diminue aussi en 1870 par rapport à celle de 1766.

Un élément indicatif de l'émigration des Ioniens et de ses effets sur la taille de ménages des îles est le rapport de masculinité. Cet indice calculé pour l'ensemble des îles diminue en 1870, mais on remarque que la diminution est plus sensible pour les îles de Paxos, Céphalonie et Cythère. En ce qui concerne les îles les plus petites (Paxos, Ithaque) correspondent des rapports de masculinité très médiocres, qui évoluent dans le même sens que la taille moyenne des ménages durant le 19e siècle. On remarque ainsi que les tailles des ménages les plus médiocres sont celles des îles d'émigration forte et surtout des plus petites.

Un point commun pour toutes les îles est que la taille moyenne des ménages est supérieure ou au moins égale à la densité résidentielle. Le rapport population/maison dépasse de beaucoup la taille moyenne des ménages seulement dans la commune de Corfou, pour laquelle nous avons calculé une densité résidentielle égale à 7,47 au lieu de 4,37 qui est la taille moyenne des ménages. La commune de Corfou est la seule agglomération qui, conformément au modèle du centre urbain, présente une densité habitants/logements importante et une taille moyenne des ménages relativement modeste

En général, le degré de co-résidence est plus faible dans la campagne qu'en ville, cependant les tailles moyennes de ménages de la campagne sont plus importantes que celles des communes incluant les chefs-lieux des îles, exception faite des cas déjà cités.

Γράφημα 1
ΤΟ ΜΕΙΓΘΟΣ ΤΩΝ ΕΠΤΑΝΗΣΙΑΚΩΝ ΝΟΙΚΟΚΥΡΪΩΝ ΚΑΤΑ ΤΑ ΕΤΗ 1766 ΚΑΙ 1870

■ 1870
□ 1766

Γράφημα 2
ΜΕΣΟ ΜΕΓΕΘΟΣ ΝΟΙΚΟΚΥΡΙΩΝ ΚΑΙ ΣΧΕΣΗ ΑΡΣΕΝΙΚΟΤΗΤΑΣ -
ΕΠΙΤΑΝΗΣΑ (1870)

